

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՄՈՆՈԻՄԵՆՏԱԼ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՇԱՏԻՑ*

Արտաշատի հնագիտական արշավախումբը 2005 թվականին շարունակեց աշխատանքները քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում, բլրակի հարևանությամբ բացված երկրորդ հարթակի (I-II դդ.) արևելյան հատվածում՝ նպատակ ունենալով պարզել դեպի հյուսիս գնացող սալերով ու զանգվածեղ ծանր քարերով շարված ուղղահայաց կանոնավոր շարվածքով ավարտվող հենապատի ուղղությունը: Արաքսի վարարումից պեղավայր լցված հողը մաքրելիս, 2004 թ. հարավ-արևելյան անկյունից հայտնաբերված երկու դրամների հատվածում, որոնցից միայն մեկի վրա հաջողվեց ընթերցել «Ներվա» բառը (կայսր է եղել 96-98 թթ., Տրոյանոսի նախորդը), գտնվեց ևս մի դրամ, որի դիմերեսին Ներոնի դիմանկարն է, աջ դարձերեսին SC հապավումը (Senatus Consultum), որը բնորոշ է Անտիոքի թողարկումներին¹:

Ստուգումները ցույց տվեցին, որ պատը թեքվում է դեպի հարավ, այսինքն՝ երկրորդ հենապատի արևելյան թևն է: Բացվեց վերջինիս 26,50 սմ հատվածը, որը դեռևս շարունակվում է: Այս հենապատը նույնպես կառուցված է սալ և զանգվածեղ կրաքարերով: Պահպանվել է դրա մի շարքը միայն, այն էլ՝ ոչ լրիվ: Բացված առաջին երկու քարերը վերցված են հելլենիստական հենապատերից, ունեն ռուստիկում մշակում և խնամքով արված ծիծեռնակապոչ կապերի փոսիկներ, որոնք լայն են ու խորը: Այնուհետև պատը շարունակվում է մաքուր, հարթ մակերես ունեցող կրաքարերով, որոնք իրար հետ ծիծեռնակապոչ փոսիկների միջոցով կապված չեն: Պատի առանձին հատվածներում հանդիպում են նաև ռուստիկում մշակումով քարեր, որոնց կողքի քարերը հաճախ փոսիկներ չունեն: Կարելի է ենթադրել, որ նոր հենապատի համար օգտագործվել են և՛ հելլենիստական հենապատի, և՛ հարթակի վրա կառուցված համալիրի քարերը: Դրանք մաքուր տաշած կրաքարերի խոշոր զանգվածներ են, (երբեմն՝ 1,50 մ երկարության) կա՛մ ավելի նեղ ու երկար մշակված քարեր, կա՛մ 19-24 սմ հաստության սալեր: Եթե առաջինները պատերի շարվածքի քարեր են, ապա երկրորդը՝ աստիճանի, իսկ երրորդը՝ սալահատակի:

Երկրորդ հարթակի կրաքարե միաշար արևելյան պատի հետևում, ի տարբերություն հելլենիստականի, երկայնքով 1,20 մ լայնությամբ սև մարմարի և բազալտի խոշոր զանգվածեղ քարերով կառուցված է հզոր պատ՝ կրաքարե շարվածքի վրա հարթակի ճնշումը փոքրացնելու համար: Վերջինիս հետ միասին պատի ընդհանուր լայնությունը 1,80 -2 մ է:

Կրաքարե հենապատի որոշ հատվածներ հետագայում, միջնադարում, քանդել և օգտագործել են բնակարաններ կառուցելու համար: Միջնադարյան կառույցների

¹ Դրամները որոշել է դրամագետ Ռ. Վարդանյանը:

Պահպանված վեց աստիճանների չափերի հիման վրա կատարված վերակազմությունը թույլ է տալիս որոշել հրապարակի այդ հատվածի բարձրությունը: Մինչև աշտարակի մուտքը 23 աստիճան է, ընդհանուր բարձրությունը՝ 5,50 մ⁵: Թեև բլրակին հարող սրբազան հրապարակ կարելի էր մուտք գործել ավելի մատչելի, սահուն անցումով հարավարևմտյան և հյուսիսարևմտյան լանջերից, սակայն, հարթավայրից ամենաբարձր արևելյան կողմում կառուցել են աստիճաններ: Սրբազան հրապարակ տանող այդ աստիճանները հանդիսավորություն և խորհրդավորություն էին հաղորդում:

Հայտնի է, որ աստիճանները կապում են վերին և ներքին աշխարհները⁶: Խեթական ծիսական և դիցաբանական որոշ տեքստերում աստիճանը հանդես է գալիս համաշխարհային ծառի դերում: Արևը երեկոյան աստիճաններով իջնում է ներքին (ստորերկրյա) աշխարհ, առավոտյան բարձրանում է վերին (երկնային) աշխարհ: Այս առումով ուշագրավ է խեթական մի պատկերացրություն, որտեղ բարձրաքանդակում⁷ մարդը աստիճաններով բարձրանում է դեպի վեր: Աստիճաններ են պատկերված Արմավիրի պաշտամունքային քարերի վրա⁸, Ժայռապատկերներում և Հայաստանի այլ հուշարձաններում⁹, որոնք վկայում են, որ երկու աշխարհները միացնող աստիճանների դիցաբանական պատկերացումները դեռևս վաղնջական ժամանակներից տարածված են եղել նաև Հայաստանում: Հնարավոր է, մեր աստիճանները լինեն այդ գաղափարի շարունակության վկայությունը:

Աստիճանների հարավային կողմում պահպանված առաջին և երկրորդ, երրորդ ու չորրորդ աստիճանները կտրված են մի քարից, հյուսիսային կողմում պահպանվել է միայն միասին կտրված առաջին և երկրորդ աստիճանը: Հավանաբար, բոլոր աստիճաններն էլ նույն ձևով են պատրաստված եղել: Պահպանված երրորդ-հինգերորդ աստիճանների կենտրոնական հատվածը ավերված է եղել և վաղ միջնադարում վերականգնվել կարմիր տուֆով: Տուֆե մի զանգվածեղ քար էլ կա աստիճանի տակի հարավային պատի երկրորդ շարքում: Այսինքն, վերականգնվել են նաև այդ պատերը:

Այդ առումով ուշագրավ է հյուսիսային կողմի առաջին և երկրորդ աստիճանի միջև արված փոքրիկ խաչը: Շարունակվեցին նաև արևելյան հենապատի մաքրման աշխատանքները: Արևելյան հենապատի բացված հատվածի երկարությունը կազմեց 36,20 մ: Այն դեռևս շարունակվում է դեպի հարավ: Հյուսիսային պատից մինչև աշտարակ 16,25 մ է: Եթե ընդունենք, որ աստիճանները կառուցված են հարթակի պատի կենտրոնական մասում, ապա աշտարակից դեպի հարավ բացվել է 14,30 մ, ուրեմն մինչև պատի թեքվելը արևմուտք մնում է մոտ 2 մ:

Անակնկալ էր աշտարակի հարավային կողմում (հեռ.՝ 2 մ) բաղնիքի (թերմա¹⁰)

⁵ Չափագրությունները կատարել է արշավախմբի ճարտարապետ Ամինա Կանեցյանը:

⁶ Мифы народов Мира, т. II, Москва, 1988, с. 50-51.

⁷ В. Г. Ардзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, с. 126-127, рис. 7, G. Jobes, Dictionary of Mythology, Folklore and symbols, vol. 2, New York, 1962, p. 961, 1483-1494.

⁸ И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канемян, Доурартский Армавир (III-начало I тыс. до н.э.), Историко-филологический журнал, 2004, N 2, с. 263-264, рис. 4,6.

⁹ Հ. Մարտիրոսյան, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 90, Աղ. X; И. Карапетян, Ж. Хачатрян, А. Канемян, Ук. соч., с. 264.

ցած մակերեսը, փայտածուխի շերտերը:

Խճանկարը պահպանվել է դռների շեմերին և պատերի երկայնքով հատակի տարբեր լայնության շերտերին, որոնք հիմնականում թեքված են ներքև: Հաստ հատակի կոտրատված զանազան մեծության կտորներն ընկած են այլևայլ դիրքով ու խորության վրա: Երկար ժամանակ գտնվելով խոնավ վիճակում, կրակի տեղերում խճանկարի որոշ մասերի հատիկները պոկվել են: Խճանկարը պատրաստված է ֆիլզիտ քարի հատիկներով (0,7-1 սմ): Ընդհանուր ֆոնը սպիտակն է: Կենտրոնական, արևելյան և հատկապես հարավային պատերի հարևանությամբ ընկած բեկորներին նկատելի են սև հատիկներով արված ուղղանկյուն շրջանակի անկյունը և մի երկար հատված (լայն.՝ 8 սմ, պահպանված երկարությունը՝ 144 սմ): Երևում են նաև ինչ-որ ոլորուն զարդերի մասեր:

Զնգմայում հայտնաբերված խճանկարներից մեկը նույնպես սպիտակ հատիկներից է պատրաստված, սև ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, սպիտակ ֆոնի վրա սևով պատկերված է Սիլենի գլուխը: Հնարավոր է՝ նման մի հորինվածքով է հարդարված եղել նաև Արտաշատի խճանկարը¹¹: Մեր խճանկարում, բացի սպիտակից և սևից, կան նաև կարմրավուն և դեղնավուն հատիկներ: Դրանք նույն ֆիլզիտի ներկված հատիկներն են:

Հարավային և հյուսիսային պատերի մոտ, ինչպես նաև մյուս սենյակներում հայտնաբերվեցին ուղղանկյուն և քառակուսի, անկյուններին կոնաձև ելուստներով (բարձր.՝ 6-10 սմ) աղյուսներ: Դրանք ծայրերով ամրացվել են պատերին և ծածկվել սվաղով, որպեսզի տաք ծուխը թափանցի դատարկ տաքածություն և սենյակները տաքացվեն նաև պատերի միջոցով: Այսինքն, տաքացվում էր ոչ թե օդը, այլ պատերը, որը նշանակալիորեն ավելի հաճելի էր ու առողջարար: Այդ նպատակին են ծառայել նաև կիսած ուղղանկյուն հենասյուները: Նման ելուստներով աղյուսներ հայտնաբերվել են Արտաշատի VIII բլրի բաղնիքից (II դ.), Գառնիի բաղնիքից (II դ.), Վրաստանի անտիկ բաղնիքներից¹²: Քառակուսի ելուստներով և ուղղանկյուն ոտքերով աղյուսներ նույն նպատակով օգտագործվել են հռոմեական բաղնիքներում¹³:

Ուշագրավ է հյուսիս-արևմտյան պատից ոչ հեռու բացված ուղղահայաց դիրքով, չորս գլանաձև միջանցիկ անցքերով քառակուսի կրաքարը (բարձր.՝ 75 սմ, լայն՝ 50x50 սմ, անցքերի տրամագիծը՝ 14 սմ): Քարի մի երեսը սվաղված է: Հայտնաբերվեցին նման կոտրատված գլանաձև անցքերով մի շարք այլ բեկորներ, որոնք տարբեր քարերի են պատկանում: Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել են որպես հիպոկաուստի հենասյուներ: Ամբողջական քարի բարձրությունը 75 սմ է, այնքան, որքան մեծ սենյակում պահպանված 13 աղյուսով հենասյան բարձրությունը (76 սմ): Դրանց վրա եթե ավելացնենք քառակուսի աղյուսը և հատակի հաս-

¹¹ http://www.pbs.org/wgbh/nova/zeugma/mosa_08.html.

¹² **Ալ. Բոխոչաձե**, *Настакиси, Саркине, Дзалиси-города Иберии античной эпохи*; Краткие сообщения, Москва, 1977, N 151, с. 97; (Չափերը 40x36x2 սմ, ելուստները՝ 5-9 սմ); **Մ. Դձեռլաձե**, *Изучение керамических строительных материалов древней Грузии*, Международная научная конференция, Археология, этнология, фольклористика Кавказа, Тбилиси, 2004, с. 65, рис 11.

¹³ **Josef Durm**, *Die Baustile historische und technische Entwicklung des handbuches der architektur*, Band 2., Stuttgart 1905, Fig. 194.

տությունը, կստացվի 1 մ, իսկ լայնությունը՝ 50 սմ, որը հավասար է աղյուսե հենասյուների առանցքից առանցք լայնությանը: Բավական էր, որ այդ քարերը դրված լինեին 5 կամ 10 սմ բարձրության աղյուսների կամ քարերի վրա, որպեսզի տաք ծուխը անարգել մուտք գործեր քարերի անցքերի մեջ: Նման հենասյուներ այլ հուշարձաններից մեզ հայտնի չեն: Երեք-չորս այդպիսի սյուները ամրություն, կայունություն են հաղորդել հատակին: Կրաքարե հենակները դրվել են հատակին եղած սառը ջրի ավազանի տակ:

Սենյակի հարավային պատից 60 սմ հեռավորության վրա, դեպի կենտրոն, բացվեցին տասը հենասյան մնացորդներ (in situ), քառակուսի աղյուսի վրա դրված մեկ, երկու սկավառակաձև աղյուսներով, իսկ հարավ-արևմտյան անկյունում՝ պատին կպած, կողերին զլանաձև անցքերով մի հենասյուն: Այն դրված էր քառակուսի աղյուսի վրա և ներքին կեսը կրաշաղախ էր լցված՝ ամրություն հաղորդելու համար: Վաղարշապատի Բաղնիքի հիպոկաուստի զլանաձև խողովակներից բաղկացած հենակները նույն եղանակով են ամրացված¹⁴:

Բաղնիքի տարածքից հայտնաբերվել են նաև ուղղանկյուն խողովակներ, որոնք նույնպես օգտագործվել են որպես հիպոկաուստի սյուներ:

Այսպիսով, առկա է հիպոկաուստի հինգ տիպի հենասյուն, քառակուսի և սկավառակաձև աղյուսներ, զլանաձև և ուղղանկյուն կավե խողովակներ՝ կրաքարե չորս զլանաձև անցքով, որը նորություն է: Արտաշատի VIII բլրի առաջին փողոցի բաղնիքում հիպոկաուստի սյուներ են ծառայել ուղղանկյուն նեղ կողերին բացվածքներով խողովակները¹⁵, VIII բլրի երկրորդ բաղնիքի լողասենյակում բացվեցին հինգ տեսակի հենասյուներ, կրաքարե, որոնք, ըստ երևույթին ամենահինն են, քանի որ դրանք տարածում չեն ստանում: Կավե թրծած քառակուսի աղյուսներ, զլանաձև խողովակներ՝ եռանկյունաձև բացվածքներով, քառանկյուն խողովակներ՝ նեղ եզրերին ուղղանկյուն բացվածքներով¹⁶, վերոհիշյալ VIII բլրի առաջին բաղնիքի հենասյուների նման, որոնցից հայտնաբերվել է նաև Գառնիի բաղնիքի սառը ջրի ավազանի հատակի տակ¹⁷, կավե հուր խոշոր աղյուսներ (40x40x10): Դրանք ցույց են տալիս, որ բաղնիքի հիպոկաուստի վերին հատակը քանիցս ենթարկվել է վերանորոգման, և հենասյուն են դրել այն, ինչ որ հնարավոր է եղել: Հուր աղյուսով սյուները առաջին անգամ են հանդիպում որպես հիպոկաուստի սյուն և, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում են IV դ. երկրորդ կեսին:

Խճանկարով սենյակի հատակը հյուսիսային մուտքից դեպի հարավ-արևմտյան փոքր դռան բացվածքը 5 սմ թեքություն ունի, որտեղ լայնքով առվակ կա (լայն.՝ 12, խոր.՝ 12 սմ): Այն մտնում է հարավային պատի տակ և թեքվում դեպի արևմուտք: Ըստ երևույթին, այստեղ լողացել են, և ջուրը առվակով հոսել է դուրս: 2001-2002 թթ. պարզվեց, որ տաքացվել է նաև Գառնիի բաղնիքի խճանկարով հանդերձարանը,

¹⁴ **Г. А. Тирацян**, К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапита, Историко-филологический журнал, 1977, N 2, л. 87, рис. 1.

¹⁵ **Ժ. Ն. Խաչատրյան, Ա. Գ. Կանեցյան**, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, ԼՀԳ, 1974, N 9, էջ 58-87, նկ. 4; **Б. Аракелян**, Заметки о водоснабжении и банях городов древней Армении, ВОН, 1979, N 10, с. 86, рис. 7; **Ա. Կանեցյան**, Հին Հայաստանի բաղնիքները, Գիտություն և տեխնիկա, 1980, N 4, էջ 46, նկ. 4, 6:

¹⁶ **Ժ. Ն. Խաչատրյան**, Դարձյալ Գառնի ամրոցի բաղնիքի մասին, Հին Հայաստանի մշակույթը, XII, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների հիմնադրություններ, Երևան, 2002, էջ 48-51:

¹⁷ Նույն տեղում:

որտեղ նույնպես լողացել են ավագանի սառը ջրով¹⁸:

Մեծ սենյակի (9x7,80 մ) գլխավոր ճակատն ուղղված է դեպի արևելք: Արևելյան կողմում աբսիդ (exedrium) ունի (խորշի խորությունը՝ 1,30 մ, լայնությունը՝ 4,10 մ), սենյակի ընդհանուր մակերեսը մոտ 75 մ² է: Այն ամենատաք սենյակն է, լողասենյակը (caldarium): Բացի հանդերձարանի մուտքից, հարավ-արևմտյան անկյունում ունի ևս մի դռան բացվածք, որը հանդերձարանի արևմտյան կողմի միջանցքով կապվում է դիմացի մուտքի հետ: Վերջինս, բացված չլինելու պատճառով, առայժմ դժվար է ասել, այն ուր է տանում: Մեծ սենյակի առաջին (ստորին) հատակը պատրաստված է կրաշաղախե ամուր սվաղով:

Մեծ սենյակի արևմտյան կեսում հիպոկատուսի սյուներ քիչ են պահպանվել: Հարավային պատի երկայնքով բացվեցին միայն արևմուտք-արևելք երկու շարքի ստորին քառակուսի (լայն.՝ 21-22 սմ) կամ, լավագույն դեպքում, դրանց վրա շարված սկավառակաձև 21-22 սմ տրամագծով, 4-5 սմ հաստության թրծած աղյուսով սյուներ, որոնք շարված են կրաշաղախով:

Արևելյան կեսում սյուներն ավելի լավ էին պահպանված: Այստեղ բացվել են քառակուսի աղյուսի վրա շարված 2-13 սկավառակաձև աղյուսներով սյուներ: Վերջինիս բարձրությունը 76 սմ է: Ի հայտ է բերվել վեց շարք: Արևելյան մասում, ներառյալ աբսիդը, հորիզոնական և թեքված վիճակում պահպանվել են երկրորդ, վերին հատակի մեծ մասը (հաստ.՝ 20 սմ): Այն շատ կարծր է: Դրանց տակից երևում են հիպոկատուսի սյուները: Կրկնակի (վերին) հատակը բաղկացած է ուղղանկյուն 4 և 5-6 սմ հաստության աղյուսով անջրաթափանցիկ կրաշաղախով:

Ստորին հատակից երկրորդ հատակի բարձրությունը 1 մ է: Մեծ սենյակի հարավ-արևելյան պատի երկրորդ հատակից ներքև թրծած քառակուսի աղյուսներով (44x44 սմ, հաստությունը՝ 5 սմ) կառուցված է կամարաձև մեծ բացվածք (90x70 սմ), որի արևելյան կողմում, պատին կպած, պահպանվել է քառակուսի աղյուսներով մի սյուն, վրան երկրորդ հատակի մի մասով:

Հարավ-արևելյան սենյակի արևելյան պատը բացված չէ և մինչև հատակ մաքրված չէ: Այս սենյակի արևմտյան պատին, ինչպես վերը նշեցինք, նույնպես տաք ծխի համար մի բացվածք կա (լայն.՝ 70 սմ), որի վերին մակարդակն ավելի ցածր է (35 սմ), քան մեծ սենյակի պատի բացվածքինը¹⁹:

Վառարանը, կաթսայատունը պետք է լինի հարավ-արևելյան սենյակին կից, որպեսզի մեծ սենյակը և խճանկարով սենյակները տաքացվեն: Միջանցքի արևմտյան պատի ետևի մասում հայտնաբերվեց ծխնելույզի կավե թրծած քառանկյուն խողովակի բեկոր, ինչպիսիք հայտնաբերվել էին վեցերորդ բլրից (բարձր.՝ 30 սմ):

Բաղնիքը ամբողջովին բաց անելուց և մաքրելուց հետո միայն հնարավոր կլինի ճշգրտել սենյակների դասավորությունն ու նշանակությունը: Համաձայն Վիտրուվիոսի²⁰ և Պալադիի²¹, ոչ միայն տաճարի տեղի ընտրությունն էր շատ կարևոր, այլև հասարակական մյուս կառույցների, այդ թվում՝ բաղնիքի: Վերջինիս տեղը հնա-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ **Ճ. Ղ. Խաչատրյան**, Դարձյալ Գառնի ամրոցի բաղնիքի մասին, Հին Հայաստանի մշակույթը, XII, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2002, էջ 48-51:

²⁰ **Витрувий**, Десять книг об архитектуре, I (перевод Ф.А.Петровского), Москва, 1936, V, X, 1-5.

²¹ **Паладий**, О сельском хозяйстве, I. 40-41, Архитектура античного мира (составители **В. П. Зубов и Ф. А. Петровский**, Москва, 1940, с. 213-214).

րավորին չափ պետք է տաք լիներ, քամիներից պաշտպանված: Արտաշատում նոր բացվող բաղնիքի տեղը միանգամայն համապատասխանում էր այդ պահանջին: Բնչպես վերը նշեցինք, բաղնիքը գլխավոր ճակատով ուղղված է դեպի արևելք: Արևմտյան կողմից այն պաշտպանված է հարթակի պատով, իսկ հյուսիսից փակված է աստիճաններով և աշտարակով: Վիտրովիոսը ասում է, որ բաղնիքի տղամարդկանց և կանանց լողասենյակները պետք է նույն հատվածում լինեն, որպեսզի տաքացվեն մեկ վառարանով (կաթսայատնով): Ստորին հատակը պետք է թեքություն ունենա դեպի վառարանը: Համալիրի և բաղնիքի ջրամատակարարման հարցը լուծվել է Արաքս գետի օգնությամբ, խողովակների միջոցով:

Բաղնիքի տարածքից հայտնաբերված ուշ անտիկ շրջանի նյութերի մեջ մեծ թիվ է կազմում շինարարական խեցեղենը, կոմինդորի (սոլենի) և կիսակլոր կալիպտերի բեկորները: Սոլեններից մեկի վրա պահպանվել է սկյութական IV լեգեոնի դրոշմի նման մի փոսիկ, սակայն արձանագրությունը չի երևում. ըստ երևույթին կավը կարծրացած է եղել²²:

Այսինքն, բաղնիքը ծածկված է եղել կոմինդորներով: Ներքին սենյակները լուսավորվել են առաստաղից²³: Այդպիսին է խճանկարով սենյակը: Բաղնիքից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ հարթ ապակու բեկորներ, որը վկայում է լուսամուտների ապակեպատ լինելու մասին: Գտնվել են նաև զանազան ապակե օձանելիքի սրվակների բեկորներ (մ. թ. II դ.), բրոնզե թիակիկ՝ օձանելիք հանելու համար, երկաթյա նետասլաք, դաշույնների բեկորներ:

Հայտնաբերվել են լայն ու հաստ խեցիով կիսախողովակների մասեր, որոնք, հավանաբար, ծառայել են ջրահեռացման համար, բաղնիքի երկրորդ (վերին) հատակը թրծած ուղղանկյուն մեծ աղյուսի (հաստ.՝ 5,5 սմ, երկար.՝ 62 սմ, լայն.՝ 40,5 սմ) կտորներ, կրաշաղախի հաստ շերտերով (2 սմ), կարմիր, դեղնավուն, միագույն և երկգույն ներկած որմնանկարի և անջրաթափանցիկ եռաշերտ սվաղի բեկորներ և այլն:

Այդպիսով, սա Արտաշատում բացված երրորդ բաղնիքն է: Այն պատկանում է II դ. վերջ – III դ. առաջին քարոդին: Այդ թվագրության օգտին են խոսում բաղնիքից հայտնաբերված հարթ ապակու բեկորները, խեցեղենը, շինարարական տեխնիկան և Սեպտիմոս Սևերոսի (193-211 թթ.) Պոնտոսի՝ Ամասիայում 206/7 թ. թողարկված բրոնզե դրամը: Դիմերեսին Սեպտիմոս Սևերոսի կիսանդրին է, աջ դարձերեսին քառաձի ռազմակառքի վրա կանգնած Հելիոսն է՝ դիմացից պատկերված, իսկ պատվանդանի ձախ կողմում ծառ է պատկերված:

Դիմ. AV.[K.L.] сеп. ceovHPOC

Դարձ. A(P. [ceY] ANT. AM ACI [MHT.] Ne. πP. πO

- εT. CH.

Եթե VIII բլրում բացված բաղնիքները (2) փոքր էին²⁴, ապա նոր բացված բաղ-

²² Ժ. Ղ. Խաչատրյան, Արտաշատից հայտնաբերված լատիներեն արձանագրությամբ դրոշմված կոմինդորներ և աղյուսներ, ՊԲՀ, 2006, N 1, էջ 230-235, նկ. 6:

²³ Огюст Шуази, с/ 477.

²⁴ Б. Аракелян, Заметки о водоснабжении и банях городов древней Армении, БОН, 1979, N 10, с. 86, рис. 7; Ա. Կանեցյան, Հին Հայաստանի բաղնիքները, Գիտություն և տեխնիկա, 1980, N 4, էջ 46, նկ. 4,6, նկ. 3-6; Žores D. Khachatrian, Artaxata capitale dell' Armenia Antica (II sec. A.C.- IV sec. D.C.), Ai piedi dell'Ararat Artaxata e l'Armenia.Ellenistico –Romana, a cura di Antonio Invernizzi, Torino, 1998, Fig. 16-19.

նիքը, ինչպես տեսանք, խոշոր (թերմա) է: Ինչպես նշել ենք, բաղնիք պետք է լինի նաև հարթակի հյուսիսային կողմում, ըստ որում՝ նույնպես խճանկար հատակով²⁵: Արտաշատում 1979-1980 թթ. քաղաքի տարածքի հարթեցման ժամանակ VIII բլրի դիմաց բացվել էր բաղնիքի կրկնակի հատակ, սկավառակաձև աղյուսե հենասյուններով:

Հայաստանում, համենայն դեպս՝ II դարից, ծանոթ էին հունա-հռոմեական աշխարհում լայն տարածում ստացած բաղնիքների շինարարական սկզբունքներին, և այժմ կարելի է ասել, որ կառուցել են ոչ միայն փոքր չափերի մասնավոր բաղնիքներ (Գառնի, Վաղարշապատ, Արտաշատի VIII բլուր), այլև խոշոր հասարակական թերմեր:

Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մովսես Խորենացու վկայությունները քաղաքների կոմունալ տնտեսության վերաբերյալ, քաղաքները խմելու և ոռոգելու ջրով ապահովելու, բաղնիքների առկայության մասին: Նա հիշատակում է, օրինակ, Վանի չքնաղ և զարմանքի արժանի բաղնիքները՝ համապատասխան քաղաքի դիրքին և կարիքներին²⁶:

Այսինքն, Արտաշատն ունեցել է բաղնիքների լայն ցանց, որը վկայում է քաղաքաշինության, քաղաքային կոմունալ տնտեսության, բնակչության կուլտուր-կենցաղային բարձր մակարդակի մասին:

Աստիճանի հյուսիսային կողմում մանր քարերով, կավե շաղախի միջոցով շարված կանոնավոր հատակագծով բնակարանները հենվում են հարթակի պատին, ամենայն հավանականությամբ դրանք հարթակի վրա կառուցված համալիրին սպասարկող անձնակազմի բնակարաններն են: Այդ պատերի ճակատների շարվածքի միջից գտնվեցին կրաքարե կորնթոսյան խոյակի շատ հետաքրքիր զարդաքանդակներ, նրբագեղ ոլորուն արծվագլուխ հիշեցնող քանդակով ականթի տերևների մասեր, որոնք շատ բնորոշ են անտիկ կառույցներին, հատկապես տաճարներին: Գառնիի տաճարի քանդակներում, օրինակ, զգալի տեղ են զբաղեցնում ականթի տերևները, առանձին կամ այլ զարդերի հետ միասին: Զարդաքանդակներում ականթի տերևների և դրանց մշակման տարբերակներն այլ զարդերի հետ բնորոշ են հելլենիստական մշակույթի գրեթե բոլոր կենտրոններին: Կորնթոսյան սյուների (օրդերի) բնորոշ հատկանիշը հանդիսանում է կողովի տեսքով տերևներով խոյակը, որը հույների մոտ համարվում էր սոսկ հոնիական սյունաշարի (օրդերի) շքեղ տարատեսակը²⁷: Այն հոնիականի համեմատ ավելի թեթև ու գեղեցիկ տեսք ունի: Սյուները, շնորհիվ խոյակի, ավելի բարձր են ու սլացիկ:

Հռոմեական ճարտարապետության մեջ, սակայն, այն լայն տարածում է ստանում: Հաճախ նույնիսկ ձուլվում, խառնվում են հոնիական և կորնթոսյան խոյակներ:

²⁵ **Z. D. Khachatryan**, *Archaeological Research in Artaxata, Parthca incontri di culture nel mondo antico*, Pisa. Roma, 2005, N 7, p. 20-21, Fig. 5; Նույնի մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ և ուշագրավ ծեսով բաղնիք Արտաշատից (ՊԲՀ), 2005, N 2, էջ 222, 231, նկ. 15,16:

²⁶ **Մովսես Խորենացի**, Պատմութիւն հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը **Մ. Մբեղեանի և Մ. Տարուխիսեանի**, Եր., 1991, I, 16:

²⁷ **Огюст Шюазан**, *История Архитектуры*, Т. I, Москва, 1935, с. 280-281, рис. 221-224, 324; **Н. И. Брунов**, *Очерки по истории Архитектуры*, Т. II, Греция, Рим, Византия, Москва-Ленинград, 1935, рис. 77.

րի հատկանիշները²⁸: Վիտրուվիոսն ասում էր, որ կորնթոսյան սյուները, բացառությամբ խոյակների, իրենց բոլոր մյուս համաչափություններով նման են հունիականին, բայց վերջիններիս խոյակների բարձրությունը դրանց տալիս է համապատասխանաբար ավելի ձգված և գեղեցիկ²⁹ տեսք: Ըստ Վիտրուվիոսի, կորնթոսյան խոյակի միտքը ծագել է հետևյալ կերպ: Համաձայն առասպելի, կորնթացի մի աղջկա գերեզմանին դայակի կողմից տարված նվերներով զամբյուղը պատահաբար դրվել է ականթի արմատի վրա և կղմինդրներով ծածկվել: Գարնանը ականթի տերևներն ու ցողունները գրկել են զամբյուղը, իսկ ծանրության տակ դրանց ծայրերը ոլորվել են³⁰:

Կորնթոսյան օրդերի խոյակները տարբեր մանրամասներով ականթի տերևների զանազան ռճավորումով, հելլենիստական և հատկապես մ. թ. առաջին դարերում լայնորեն տարածված էին ամբողջ Արևելքում³¹, Բակտրիայում, Այ-Խանումում³², Եփրատի ափի Սելևկիայում/Ջևգամայում³³, Տիգրիսի վրայի Սելևկիայում, Պալմիրայում³⁴, Պարթևստանում և այլն: Պարթևստանում այն կիրառվել է ոչ միայն հասարակական կառույցներում, այլև հարուստ քաղաքացիների շքեղ սրահներում³⁵:

Արտաշատի գյուտերը վկայում են, որ կորնթոսյան խոյակները (և օրդերը) տարածված են եղել նաև Հայաստանում: Կորնթոսյան խոյակներ հայտնի են նաև Բագարանի միանեֆ եկեղեցուց (624-631 թթ.), որոնք երկրորդ օգտագործմամբ են: Ըստ Ն. Կ. Տոկարսկու³⁶, դրանք վերցված են նախաքրիստոնեական շրջանի մի շինությունից:

Ըստ Մովսես Խորենացու³⁷, Երվանդ վերջինը Արեգ-Միհր-Ապոլոնի, Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի և նախնիների արձանները տեղափոխեց Բագարան: Կարելի է համոզված ասել, որ այդ խոյակները վերցված են հեթանոսական տաճարից: Դա ընդունված սովորություն էր, երբ հեթանոսական կառույցի քարերը և քանդակները օգտագործվում էին նոր կրոնին նվիրված տաճարներում:

Արտաշատից հայտնաբերվել է նաև փոքր չափերի բրոնզե մի քանդակ, որտեղ աստիճանաձև պատվանդանի վրա, ատտիկյան խարիսխով ատամնավոր սյան

²⁸ *Огюст Шуази*, Ук. соч., рис. 330.

²⁹ *Витрувий*, Десять книг об архитектуре, I, (Перевод Ф.А.Петровского), Москва, 1936, IV, I, 1

³⁰ Նույն տեղում, IV, I, 9.

³¹ *Г. А. Кошеленко*, Родина Парфян, Москва, 1977, с. 48, рис. 16; Всеобщая История Архитектуры в 12 томах, Архитектура древнего мира, N 1, Москва, 1970, с. 351, рис. 5 (Бактрия, а-в. Кей-Кобад-шах, б-в Термезе).

³² *Даниель Шлюмберже*, Эллинизированный Восток, Москва, 1985, рис. 14, 136, Ай-Ханум, 109, (Хатра) и др.

³³ *Jörg Wagner*, Seleukeia am Euphrat / Zeugma, Wiesbaden, 1976, p. 116-117, Taf. 14 d.

³⁴ *Antonio Invernizzi*, Capitell smaltati dal teatro di Seleucia sul Tian, Mesopotamia, XXIX, Firenze, 1994, p. 107-146, Fig. 1-8, 10-15, 29-37; *Antonio Invernizzi*, Corinthian terracotta Assembled capitals in Hellenized Asia, In the land of the Gryphons Papers on Central Asian archaeology in antiquity, p. 3-12, Pl. I, 1-5; II, 1-5; P. Bernard "Chapiteau corinthiens hellénistiques d'Asie Centrale découverts a Aï-Khanoum", Syria, 45 (1968, 111-151).

³⁵ *Г. А. Кошеленко*, ук. соч., с. 47-48.

³⁶ *Н. М. Токарский*, Архитектура древней Армении, Ереван, 1964, с. 36-37.

³⁷ *Մովսես Խորենացի*, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Մ. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, II, 40 :

կորնթոսյան խոյակին, հաղթական դիրքով կանգնած է արծիվ³⁸: Այս առումով ուշագրավ է Արտաշատի վերոհիշյալ համալիրից հայտնաբերված արծվի գլխով կրաքարե քանդակը: Այստեղ թռչունը ներկայացված է ռեալիստորեն: Արծվի փորագիր աչքը վերցված է շրջանաձև կարմիր ժապավենի մեջ: Վիզը և կոկորդի հատվածը նույնպես ներկված են կարմիր: Դրանով շեշտվել է նրա արևային աստծու հետ ունեցած կապը և հզորությունը: Չախակողմյան կոտրվածքից կարելի է ենթադրել, որ այն բարձրաքանդակի մաս է, հնարավոր է, եղել է կորնթոսյան խոյակի քանդակներից մեկը:

Ուշագրավ է նաև հարթակի արևելյան պատի հարավային մասում հայտնաբերված կրաքարե հոնիական խոյակի բեկորը: Պահպանվել է դրա միջվոյուտային տարածքի մեջ արված երեք գորելեֆ իոնիկներով հատվածը:

Հոնիական օրդերով խոյակներ ունի Գառնիի տաճարը (Ող. երրորդ քառորդ): Ա. Սահինյանը գտնում է, որ «Գառնիի տաճարում կիրառված հոնիական օրդերի համակարգը հիմնականում ունի փոքրասիական ծագում»³⁹: Նման մի խոյակ հայտնաբերվել է Վրաստանում, Սարկինեից⁴⁰: Այդ տեսակի խոյակները Վիտրուվիոսն անվանում է հոնիական⁴¹, պատճառաբանելով, որ նրանք առաջինն են օգտագործել: Նա ասում է. «... խոյակների վրա տեղավորեցին ոլորագարդեր, որոնք զանգրացրած խոպոպների նման կախվում էին աջից և ձախից, նրանց առջևի մասերը զարդարեցին կիմատիներով և պտղաշղթաներով, իսկ ողջ բնի վրայով անցկացրեցին ամուսնացած կնոջ զգեստի ծալքերի նման վայր իջնող ամվակոսներ»⁴²: Կ. Վ. Տրևերը նշում է, որ դրանք Արևելքում ավելի վաղ էին հայտնի, քան հույների մոտ, և վկայակոչում է Ե. Հերցֆելդի կողմից հրատարակված Մարաստանում գտնվող *Dau-duktar*-ի (մայր և աղջիկ) Ն. Ք. VII դ. դամբարանը⁴³, որի ճակատի չորս սյուների խոյակները հարդարված են պարուրաձև ոլորագարդերով: Դրանք Հերցֆելդն անվանում է «նախահոնիական»: Կ. Վ. Տրևերը դա հիմնավորում է նաև նրանով, որ Հայաստանում, հին Մարաստանում (իրանական Քուրդիստանում և Լուրիստանում) նման խոյակները ավանդաբար պահպանվում են նաև հետագայում:

Միջնադարյան ճարտարապետներից Ալբերդին ոլորագարդի ծագումը կապում է ծառի կեղևի հետ⁴⁴:

Հելլենիստական աշխարհը, այդ թվում նաև հոնիացիները, սերտ կապերի մեջ էին արևելյան ժողովուրդների հետ և ենթարկվել են նրանց մշակույթի ազդեցությանը, ծանոթացել շինարարական արվեստի նվաճումներին: Ըստ Հարտմանի՝ դրա

³⁸ **Ճ. Դ. Խաչատրյան**, Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, ՊԲՀ, 2003, № 2, էջ 165, աղ. III, 1,2 :

³⁹ **Ա. Ա. Սահինյան**, Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983, էջ 166, տախտ. IX:

⁴⁰ **Ա. Ապաքիձե**, Города древней Грузии, Тбилиси, 1968, с. 50, рис. 11, Табл. XXI, 2.

⁴¹ **Витрувий**, IV, I,7.

⁴² **Витрувий**, IV, I,8.

⁴³ **Е. Herzfeld**, Iran in the ancient East, Oxford, 1941, p. 207, pl. XXXV-XXXVIII; **К. В. Тревер**, Очерки по истории культуры Древней Армении (II в. до н. э. - IV в. н. э.), Москва-Ленинград, 1953, с. 74-75, рис. 18; Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Т I, Москва 1970, с. 310, рис. 21.

⁴⁴ **Альберти**, VII, VI, (լՅ 223).

արդյունքն է հանդիսանում խարսխի հատուկ ձևի ստեղծումը «... և այնուհետև խոյակներում ոլորագարդեր (խխունջներ, պարույրներ) մտցնելը, որ հայտնաբերվում է խեթերի և ասորեստանցիների մոտ: Ատտիկական հողի վրա տեղափոխված հոնիական ոճը հասնում է իր ամենակատարյալ արտահայտությանը և միաժամանակ առանձին ճարտարապետական մասերի յուրահատուկ ձևավորմանը»⁴⁵:

Հոնիական օրդերի արմատները Արևելքում են տեսնում նաև Շուազին և ուրիշներ⁴⁶: Շուազին ասում է. «Բավական է հայացք ձգել ասիական ճարտարապետական հուշարձանների վրա՝ համոզվելու համար, որ հոնիական օրդերը նրանց հետ ընդհանուր աղբյուր ունի: Հոնիական սյան բոլոր դետալները, դրա իոնիկներով խոյակները, առվակոսները, խարիսխները զարմանալի ճշտությամբ վերարտադրված են Պտերայի խեթական քանդակներում, այսինքն Եփեսոսի տաճարի կառուցումից շատ առաջ»⁴⁷:

Մ. Գրիգորյանը այն կարծիքին է, որ «խոյակը» իր ստեղծման օրից ունեցել է խոյի եղջյուրներից ընդօրինակված պարույրաձև ոլորագարդեր, եթե հայերեն «խոյակ» բառը ծագում է «խոյ» բառից, որ վերջինս սկզբնապես վերաբերել է ոլորագարդով խոյակին: Հետագայում այն տարածվել է նաև առանց ոլորագարդի խոյակների վրա⁴⁸: Հավանաբար պատահական չէ, որ Գառնիի տաճարին նախորդել են նման տաճարական կառուցվածքներ, նույնպես ոլորագարդ խոյակներով: Հնարավոր է, որ Գառնիի տաճարի կառուցումից հետո, կառուցվել են նաև հոնիական օրդերով այլ տաճարներ⁴⁹: Դրա օգտին են խոսում վաղմիջնադարյան գալարվող ոլորագարդեր ունեցող հուշարձանները՝ Զվարթնոցը, Արուճը, Պտղնին, Ջրվեժը և այլն: Այսինքն՝ ոլորագարդով խոյակները Հայաստանում կիրառվել են անհիշելի ժամանակներից⁵⁰:

Արտաշատում 2006 թ. կրկին հայտնաբերվեցին ատամնավոր սյան բեկորներ, տորաձև խարիսխ (կոտրված), ատտիկյան խարսխի բեկորներ, կրաքարե ռելիեֆ, հարդարանքի այլ մասեր: Այսինքն, մենք ունենք երկու տեսակի՝ տորաձև և ատտիկյան խարիսխ, երկու տեսակի ատամնավոր և հարթ մշակումով գլանի բեկորներ և երկու տեսակի կորնթոսյան ու հոնիական խոյակի բեկորներ:

Հետաքրքիր է արխիտրավի եռաստիճան անցումով լավ մշակված բեկորը, որը խոյակների վրա դրվող քարն է: Այս բոլորը և նախորդ երեք տարիների ճարտարապետական մանրամասները⁵¹ հաստատում են հարթակի վրայի համալիրի շքեղ տաճար լինելու մասին մեր ենթադրությունը: Կրաքարե արխիտրավի մի բեկոր էլ գտնվել է միջնաբերդի (II բլուր) հյուսիսային պարսպի տակ, քանդակագարդ

⁴⁵ *Гартман*, История архитектуры, Москва, 1936, с. 42.

⁴⁶ *И. А. Паргянев, В. Н. Патажкова*, Очерки истории архитектурных стилей, М., 1983, с. 26.

⁴⁷ *Шуази*, История архитектуры Т. I, Москва, 1935, с. 254-253.

⁴⁸ *Մ. Վ. Գրիգորյան*, Ոլորագարդով խոյակները հայ ճարտարապետության մեջ, ՊԲՀ, 1959, № 2-3, էջ 259-263:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ *Ժ. Ղ. Խաչատրյան*, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ և ուշագրավ ծեսով թաղում Արտաշատից, ՊԲՀ, 2005, № 2, էջ 218-232, նկ. 8-14

այլ բեկորների հետ, որոնք վերաբերում են գազաթի պալատական համալիրին⁵²:

Ուսումնասիրված տարածքից գտնված կենցաղային խեցեղենից հետաքրքիր են անտիկ շրջանի փակ և բաց ջնարակած անոթների կանթերը, հատակները և պսակները, գունազարդ և կարմիր փայլեցրած սկուտեղների, ափսեների, թասերի մեծ ու փոքր մասերը, ներմուծված կարմիր լաքով սկուտեղի, օծանելիքի նրբախեցի փոքրիկ անոթի բեկորները, կարմրավուն ռելիեֆ զարդերով, երկզվան կանթով ճրագը, բաց ֆոնի վրա կարմիր ներկով արված հայերեն «լ» տառը հիշեցնող զարդերով փայլեցրած թասի մասը (Ն. Ք. I դ.) և այլն:

Հայտնաբերված նյութերի մեջ աչքի է ընկնում բրոնզե դրամների գանձը: 56 դրամից բաղկացած գանձը գտնվել է I սենյակի հյուսիսային պատին գուգահեռ, 145 սմ հեռավորությամբ անցնող, մանր քարերով ցածր պատի արևմտյան անկյունում պահպանված հենապատից 65 սմ խորության վրա:

Մաքրված է դրամներից միայն քսանը, մնացածը գտնվում է մաքրման գործընթացում: Առայժմ որոշված է դրանցից մեկը, որը Կորնթոսում թողարկված Անտոնինոս Պիոսի դրամն է (138-161 թթ.): Դիմերեսին նրա դիմանկարն է, դարձերեսին՝ Պեկասը: Մյուս դրամները Անտիոքի պղնձե թողարկումների կոպիտ ընդօրինակություններ են՝ ձուլման եղանակով պատրաստված: Դրանք նույնպես դարձերեսին կրում են SC գրությունը, բայց որոշ օրինակների վրա S տառը շրջված դիրքով է **SC**: Հավանաբար, վերջինիս կաղապարը պատրաստող վարպետը լեզուն չի իմացել: Դժվար է ասել, այս դրամներն ընդօրինակված են տեղում, թե՞ ներմուծված են:

⁵² Žores D.Khachatrian, Artaxata capitale..., fig. 14.